

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323-043.74:321.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.33.12>

**ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ГЕНЕЗА, МОДЕЛІ, ЕТАПИ**

Микола Вегеш

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

Роман Кополовець

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті проаналізовано поняття демократичного транзиту у сучасній політичній науці, описано та проаналізовано основні моделі та етапи демократичних трансформацій на пострадянському просторі. Головний акцент зроблено на виокремленні моделей у країнах, що переживають транзит і знаходяться на стадії демократичної консолідації чи рухаються до неї. Спільність і масштаб тенденцій розвитку пострадянських країн, що переживають процес демократичного переходу, аналізуються в рамках одного з напрямів політичної науки, що отримав назву «транзитологія». Цей напрям вивчає політичну трансформацію як складову частину транзиту, що представляє собою якісну зміну інституційних і соціокультурних механізмів функціонування політичного режиму. Сучасні транзитологи виокремлюють дві основні позиції щодо вивчення трансформаційних процесів: перша вивчає «перехідний період» як такий, і насамперед його пов'язують з поняттям “transition”; друга розглядає безпосередньо модель «перехідного суспільства», тобто трансформацію політичного режиму – “transformation”.

Зазначимо, що теоретичні і методологічні підґрунтя транзитології спочатку базувалися на положеннях, що не повною мірою відповідають різноманітності демократичних переходів. Зокрема, це принципи універсальності, глобальності, лінійності векторів демократичного переходу (вчені почали переглядати так звані типові фази переходу). Крім цього, суттєві зміни, що відбулися в кінці ХХ століття, в тому числі і на пострадянському просторі, показали, що поняття невизначеності перехідного періоду не завжди пов'язане з демократичною консолідацією, оскільки трансформація політичних режимів могла бути спрямована не на демократичний розвиток, а на посилення авторитарних тенденцій. Процеси демократичного транзиту свідчать про складність і неоднозначність утвердження демократії і підтверджують висновки західних дослідників про те, що демократичні транзити «третьої хвилі» в більшості випадків не завершилися створенням консолідованих демократичних режимів. Практика трансформацій показує, що на значній частині пострадянського простору відроджуються авторитарні режими (особливо на початку 1990-х років). Все це ставить перед вченими-політологами серйозні питання про причини успіху чи невдач демократичного транзиту.

Ключові слова: транзит, демократія, перехід, пострадянський простір, моделі демократичних транзитів.

Транзитологія як самостійна галузь політичної науки пройшла три етапи розвитку:

1. Перший етап (кінець 1960-х рр). Перші спроби до оформлення транзитологічної проблематики можна датувати кінцем 1960-х років, коли, зокрема, були опубліковані дослідження С. Хантінгтона [1]. Початок сучасної транзитології можна умовно пов'язати з публікацією в 1970 році статті Д. Растоу «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» [1; 2]. Ця робота позначила завершення періоду формування транзитології як самостійної науки, що передувала теорії модернізації у 1950-х роках.

2. Другий етап (кінець 1980-х – друга половина 1990-х років). Другий етап еволюції теорії демократичних переходів пов'язаний з осмисленням краху комуністичних режимів в СРСР і країнах ЦСЄ крізь призму транзитологічної парадигми. Демократичні транзити в країнах Центральної та Східної Європи стали центральним компонентом «третьої хвилі демократизації» С. Хантінгтона [1]. Стрімкість руйнування автократичних структур, практична синхронність демократичних транзитів у цих країнах викликала широкий науковий інтерес.

3. Третій, сучасний етап (розпочався в кінці 1990 – х років). Загалом змістом третього періоду розвитку транзитології був аналіз неоднозначних і тривалих транзитів в деяких країнах Центральної і Східної Європи (Румунія, Болгарія, Хорватія, Македонія, Албанія, Грузія, Україна), що утворилися в результаті різкого зниження динаміки переходів певних форм проміжкових, напівавторитарних режимів.

У транзитологічній парадигмі слід виділити п'ять груп посткомуністичних трансформацій:

1. Транзит успішно завершено (Угорщина, Польща, Чехія, Словенія, Литва, Румунія). Відповідно, в цих країнах умови для трансформації були оптимальними, тут спрацював європейський фактор.

2. Транзит є незворотним (Албанія, Латвія, Македонія, Естонія та Хорватія). Це країни, де результат демократичних процесів не чіткий, але принципи демократичного управління реалізуються на практиці.

3. Транзит продовжується (Арменія, Грузія, Молдова, Монголія, Україна).

4. Транзит заблоковано (Росія, Казахстан, Киргизстан, Азербайджан).

5. Транзит не відбувся (Білорусь, Таджикистан, Узбекистан).

На першому етапі, який є переломним, започатковуються фундаментальні зміни в існуючих політичних та економічних системах, здійснюється політична трансформація вищих органів влади, відбувається встановлення демократії «згори». Ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання та громадсько-політичні рухи [3].

На другому етапі трансформації відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій і нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта. Створюється законодавча база відносин власності та підприємництва, банківська система. Здійснюється мала і середня приватизації. Відбуваються суттєві зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців [3].

Вирішення завдань другого етапу дає змогу перейти до третьої, кінцевої фази, якій притаманна політична стабілізація демократії й економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна демократична партійна система. Формується демократична культура і підприємницька традиція. Відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури. Здійснюється велика приватизація. На основі значних іноземних інвестицій проводиться рес-

структуризація виробництва [3]. Відтак можна зробити висновок, що трансформація – це складний, неоднозначний і багатовимірний процес. Це підтверджують і результати сучасних західних досліджень. Так, на думку німецького вченого Р. Райсіґа, трансформацію слід розглядати як зумовлену безліччю факторів процесуальну, відкрити, самоорганізуючу еволюцію, в ході якої розвиваються своєрідні нові елементи. Її рух в цій перспективі є не запрограмованим, а конфліктним, амбівалентним за своїми специфічними результатами, невизначеним процесом змін [4, с. 236].

Щоб визначити ефективність та успішність демократичного транзиту, слід виділити критерії оцінювання демократизації:

1. Демократична виборча система. Ефективність виборчої системи на практиці, проведення регулярних вільних, прямих, справедливих виборчих циклів. Дотримання основних демократичних критеріїв – вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування; Мінімізація втручань у виборчі процеси, попередження та протидія фальсифікаціям.

2. Практична реалізація принципу системи стримувань і противаг у механізмі розподілу гілок влади; унеможливлення узурпації влади в руках однієї особи чи партії; відсутність у системі владних відносин принципу відстоювання кланово-олігархічних інтересів; наявність ефективного механізму юридичної відповідальності посадових осіб;

3. Високий рівень політичної культури;

4. Розвинене громадянське суспільство;

5. Впровадження механізмів ринкової економіки;

6. Вироблення практичного інструментарію ефективною антикорупційної політики;

7. Незалежність та ефективність судової гілки влади;

8. Незалежність роботи ЗМІ;

9. Розвинений середній клас;

10. «Дотримання принципу верховенства права, наскільки ефективні законодавчі органи, чи може громадянин домогтися, щоб його голос був почутий адміністративними органами або судом, чи існують справедливі процедури, що дають змогу все це здійснити» [5, с. 32].

Дослідження Д. Растоу та С. Хантінгтона, які ми аналізували раніше [6], не повністю враховували специфіку розпаду комуністичних політичних режимів 1990-х років ХХ століття. Тому в даному контексті ці моделі ми згадуємо винятково для загального розуміння демократичних транзитів у сучасній політичній політології. Проблематика аналізу демократичних транзитів на пострадянському просторі виокремлена у працях Т. Карла, Ф. Шміттера [7; 8] та К. Менгеса [9].

Аналізуючи переходи від авторитаризму до демократії в країнах Латинської Америки, Південної і Східної Європи, американські політологи Т. Карл і Ф. Шміттер [8] висунули гіпотезу про відсутність передумов для демократизації країн. Спроби пояснення причин переходу до демократії з усіх можливих (економічних, соціальних, культурних, психологічних та міжнародних) чинників до теперішнього часу не породили будь-якої загальної моделі демократизації і навряд чи будуть сприяти цьому в майбутньому, попри недавнє збільшення демократій у регіоні. Виходячи з цієї гіпотези, дослідники пропонують припинити пошук набору універсальних і ідентичних умов, які могли б пояснити присутність або відсутність демократичних режимів. Ті критерії, які раніше розглядалися в якості попередніх умов демократії, можуть трактуватися як наслідки становлення різних типів демократії. Такі критерії, як економічне зростання, справедливий розподіл доходів, зростання рівня освіченості громадян, розвиток засобів масової інформації, можна розгля-

дати як похідні стабільних демократичних процесів, а не як необхідні умови для їх існування. Вчені наголошують, що на процеси демократизації істотно впливає історична спадщина. Вони виділяють два найважливіші моменти: відносини між військовими і цивільним та державою і громадянським суспільством, які можуть створювати певні умови, що обмежують або розширюють коло можливих альтернатив [10, с. 93].

Т. Карл і Ф. Шміттер виділяють два ключові параметри демократичного транзиту:

- 1) головними акторами в процесі переходу виступають провідні маси або еліта [10];
- 2) стратегії акторів в процесі переходу полягають в силовому чи компромісному варіантах [7, с. 13].

На основі співставлення цих параметрів вчені виділяють чотири варіанти моделей демократичного переходу:

1. Модель переходу на основі укладання «пакту» – основними акторами тут виступають еліти, стратегія яких має компромісний характер. Ця модель є найбільш «безболісною». Успішно реалізована в Польщі [11].

2. Модель реформаторського переходу. Базовими акторами тут є маси, стратегія яких має компромісний характер. Ця модель за умови значної протяжності перетворень у часі не може сформувати стабільний консолідований демократичний режим. Швидка зміна політичної системи під впливом мас неможлива, а значна частина часу йде на рекрутування нової еліти і узгодження її складу з групами населення, які вимагають перетворень. Досягнення повного компромісу на практиці є складним завданням і може тривати декілька років. Ця модель реалізована у Чехословаччині [11].

3. Модель революційного переходу. Ключовими акторами тут виступають маси, що використовують силові стратегії. Ця модель не забезпечує гарантованого переходу до демократії, проте успішно реалізована в Румунії [11].

4. Модель нав'язаного переходу. Головними акторами є еліти, які використовують силові стратегії. Ця модель зазвичай не сприяє встановленню демократії. В цій моделі політична еліта втрачає інтерес до процесів, що відбуваються в країні, і переймається винятково боротьбою за владу. Довгий період часу ця модель функціонувала у країнах СРСР [12, с. 21].

Альтернативну періодизацію процесу демократичного переходу на посткомуністичному просторі запропонував К. Менгес [9]. В процесі аналізу демократичних транзитів на прикладі Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Болгарії та Східної Німеччини він виділив десять стадій демократичного транзиту. В кожній з досліджуваних країн демократизація здійснювалась в різні періоди і тривала від декількох місяців до року і відповідно мала таку послідовність [9, с. 65]:

- 1) поява та зростання демократичних груп;
- 2) зменшення ступеню репресивності політичного режиму;
- 3) зростання впливу реформіських груп всередині правлячої комуністичної партії;
- 4) визнання політичним режимом продемократичних груп за допомогою їх легалізації або проведення переговорів;
- 5) обіцянка політичним режимом провести вільні вибори;
- 6) проведення перших національних вільних виборів;
- 7) початковий етап виконання новообраною демократичною владою своїх обов'язків;
- 8) продовження напруженості у відносинах антидемократичних груп, що включають в себе ультранационалістів і комуністів, прихильників жорсткого реставраторського курсу і продемократичних груп;
- 9) проведення другого циклу національних виборів;

10) консолідація демократичних інститутів за умови проведення вільних і справедливих виборів [27, с. 65].

Проаналізувавши моделі демократичних транзитів Т. Карла, Ф. Шміттера і К. Менгеса, можна з упевненістю говорити, що вони не втілені повною мірою на практиці у ряді країн пострадянського простору. Перед дослідниками у порівняльній політології постає питання про те, як класифікувати і визначати типи політичних режимів та інші сутнісні характеристики демократичного транзиту. На нашу думку, досить вдалу класифікацію груп країн у рамках транзитологічної парадигми запропонував український політолог В. Кулик у статті: «20 років демократичного транзиту» [13]. Взвзявши за основу концепцію «хвиль демократизації» С. Хантінгтона [1], В. Кулик виділяє групу пострадянських країн під умовною назвою «перехідна демократія» [13].

До «перехідних демократій» він відносить: Грузію, Киргизстан, Молдову, Україну (до 2010 року). Після зміни конституційно-політичного дизайну (переходу від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської форми правління) українська модель демократії опинилась у невизначеному статусі. Однак ряд об'єктивних характеристик, генезис і тенденції політичного розвитку вказують, що Україна ще остаточно не вийшла з «перехідної демократії» [13]. Політолог дає таке визначення перехідної демократії – «це країни, що пройшли транзит від авторитарних моделей державної організації до елементів плюралістичної демократії через акції протесту, повалення влади і зміни державного правління («кольорові» революції, «шокові» події, що вплинули на якість політико-правової моделі). В основному це парламентські чи парламентсько-президентські республіки» [13].

Отже, у підсумку зазначимо, що попри повноту розкриття, проблематика дослідження демократичних транзитів сьогодні є надзвичайно актуальною у політичній науці. В умовах глобальних тенденцій демократизації на пострадянському просторі категоріальний та понятійний апарат цієї проблематики постійно вдосконалюється та модернізується, передусім це пов'язано з проведенням нових теоретичних та емпіричних досліджень. Ми з упевненістю можемо говорити про складність демократичних транзитів у конкретних країнах і необхідність базових елементів не лише для початку транзиту, а і для його успішного завершення, тобто переходу у консолідовану демократію.

Список використаної літератури

1. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : Пер. с англ. Москва : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН). 2003. 368 с.
2. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамичной модели. *Полис*. 1996. № 5. С. 8–15.
3. Гетьманчук М., Гришук В, Турчин Я. Особливості та фази трансформації посткомуністичних суспільств. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-8453.html>. (дата звернення 12.10.2019).
4. Райсиг Р. Исследования трансформации: достижения, насущные проблемы и перспективы. *Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей*. Т. 2. Москва ; Санкт-Петербург, 2003. 354 с.
5. Райковський Б. Критерії демократизації виборчого процесу. *Вісник Центральної Виборчої Комісії*. № 1(7). 2007. С. 32–37.
6. Кополовець Р. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних транзитів (Д. Растоу, С. Хантінгтон, Г. О'Доннел, Ф. Шміттер). *Вісник львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. № 21. 2018. С. 115–121.

7. Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций). *Полис*. 2004. № 4. С. 6–27.
8. Карл Т., Шмиттер Ф. Пути перехода от авторитаризма к демократии в Латинской Америке, Южной и Восточной Европе. *Международный журнал социальных наук*. 1993. № 3. С. 29–45.
9. Menges C.C. A Strategy to Encourage Democracy in Russia. Menges C.C., ed. *Transitions from Communism in Russia and Eastern Europe*. Lanham, N.Y., L., 1994. P. 5–8.
10. Баранов Н. Современная демократия: эволюционный подход. Балт. гос. техн. ун-т. СПб., 2007. 208 с.
11. Бродовская Е., Королев П. Демократический транзит на посткоммунистическом пространстве: подходы к определению, модели, этапы. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/demokraticheskiy-tranzit-na-prokommunisticheskom-prostranstve-podhody-k-opredeleniyu-modeli-etapy/viewer>. (дата звернення 27.12.2018).
12. Brzezinski Z. *Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Liberty, 1989. 278 p.
13. Кулик В. 20 лет демократического транзита. URL: <https://politika.org.ua/20-let-demokraticeskogo-tranzita> (дата звернення: 4.09.2020).

DEMOCRATIC TRANSIT IN THE COUNTRIES OF THE POST-STATE SPACE: GENESIS, MODELS, STAGES

Mykola Vegesh

*Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

Roman Kopolovets

*Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The article analyzes the concept of democratic transit in modern political science, describes and analyzes the main models and stages of democratic transformations in the post-Soviet space. The main emphasis is on identifying models in countries undergoing transit and in the process of democratic consolidation or moving towards it. The commonality and scale of development trends of post-Soviet countries undergoing the process of democratic transition are analyzed in the framework of one of the areas of political science, called “transitology”. This direction studies political transformation as an integral part of transit, which is mainly a qualitative change in the institutional and socio-cultural mechanisms of the political regime. Modern transitologists distinguish two main positions on the study of transformation processes: the first studies the “transition period” as such, and first of all it is associated with the concept of “transition”; the second considers directly the model of “transitional society”, ie, the transformation of the political regime – “transformation”. It should be noted that the theoretical and methodological foundations of transitology were initially based on provisions that do not fully correspond to the diversity of democratic transitions. In particular, these are the principles of universality, globality, linearity of vectors of democratic transition (scientists began to review the so-called typical phases of transition). In addition,

significant changes that took place in the late twentieth century, including in the post-Soviet space, showed that the concept of uncertainty in the transition period is not always associated with democratic consolidation, as the transformation of political regimes could not be aimed at democratic development, and to strengthen authoritarian tendencies. The processes of democratic transit testify to the complexity and ambiguity of the establishment of democracy and confirm the conclusions of Western researchers that the democratic transits of the “third wave” in most cases did not end with the creation of consolidated democratic regimes. The practice of transformations shows that authoritarian regimes are being revived in a large part of the post-Soviet space (especially in the early 1990s). All this raises serious questions for political scientists about the reasons for the success or failure of democratic transit.

Key words: transit, democracy, transition, post-Soviet space, models of democratic transits.